

Izvorni
naučni
rad

UDK 329:63 (497.13/.15) (091) »1935/1941«

Tomislav Išek

»HRVATSKA SELJAČKA ZAŠTITA« I »HRVATSKA
GRAĐANSKA GARDA« — POLUVOJNE ORGANIZACIJE
HRVATSKE SELJAČKE STRANKE

Za razliku od ostalih organizacija tzv. hrvatskog narodnog (seljačkog) pokreta (HNP-a), koje su od sredine tridesetih godina obnovljene ili organizirane u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pod neposrednim uticajem Hrvatske seljačke stranke (HSS) i njenog predsjednika dr Mačeka (»Seljačka sloga«, »Gospodarska sloga«, »Hrvatski radnički savez«), organizacije »Hrvatske seljačke zaštite« (HSZ) i »Hrvatske građanske zaštite — garde« (HGZ) imale su potpuno drugačiji nastanak, razvoj i funkciju.

Raspravljati o ovim organizacijama moguće je u kontekstu brojnih specifičnosti cjelokupnog djelovanja i HSS i pomenutih organizacija, koje su se aktivirale pod njenim neposrednim uticajem do i, posebno, od 1935. i djelovale u posebnoj funkciji do sklapanja Sporazuma od 26. avgusta 1939. godine. Ono po čemu su se status i aktivnost njihovih članova (zaštitara) od osnivanja pa do kraja 1939. godine razlikovali od pozicija političke organizacije HNP-a jeste njihov ilegalni karakter.

U ovom prilogu naglašeno je praćena globalna uloga Zaštite i Garde do stvaranja Bonovine Hrvatske, uglavnom zato što su njene organizacije, od osnutka do Sporazuma, djelovale pretežno u funkciji HNP-a. Procesi koji su se odvijali unutar HSS-a do i od vremena ikada je ova stranka od ortodoksnog opozicione postala vla-

dajuća, »režimska«, bili su toliko složeni da su se neminovno odrazili na sve organizacije unutar HNP-a, dakle i na »odbrambene«, u smislu radikalne promjene osnovne funkcije. Elementi diferencijacije u krilu HSS-a (unutar centra — Mačekove, daleko najbrojnije, grupacije, lijeve struje — demokratski, antifašistički i prokomunistički orijentirane, te desnog krila — ultranacionalističkog, frankovačkog određenja i usmjerenja) suštinski su se odrazili na odnose i u Zaštiti i u Gardi, pa bi ih, u cilju sticanja cjelovitije predstave o njihovim metamorfozama, trebalo detaljnije istraživati i analizirati i po horizontali (Hrvatska i Bosna i Hercegovina) i po vertikali (sociopolitičke promjene nastale pod uticajem ultraških, krajnje desno, nacionalistički orijentiranih pojedinaca i grupa), nego što je to urađeno na stranicama koje slijede. Bez obzira na značajne promjene u Stranci, pokretu ili njihovim organizacijama do i nakon Sporazuma, ingerencije vodećih krugova HSS-a bile su i dalje ne samo prisutne, nego i naglašene. Strogo centralizirano ustrojstvo HSS-a održavalo se, posredno ili direktno, kako na održavanje veza »centrale« i »baze«, tako i u svim oblicima djelatnosti organizacija HNP-a o kojima se govori u ovom prilogu. Mreža organizacija HNP-a nikad u Bosni, a pogotovo u Hercegovini, nije bilo ni približno razvijena kao u Hrvatskoj. Kao po nekom nepisanom pravilu, djelatnost većine organizacija pokreta bila je eho onoga što se dešavalo na matičnom terenu — u Hrvatskoj. Međutim, u oblicima i cilju djelatnosti nije bilo suštinskih razlika. Ono što su vodstvo i, pogotovo, dr Maček preporučili ili zaključili poprimalo je karakter naredbe, nečega što se samo po sebi podrazumijevalo da treba provoditi. Stoga se, u vezi sa navedenim podacima provenijencije vodstva ili vođe, dr Mačeka, pretpostavlja da su realizirani i u postojećim organizacijama Zaštite i Garde na bosanskohercegovačkim prostorima (vid. tekst u bilj. 5).

Što zbog ilegalnog karaktera ove grane HNP-a, što zbog odnosa unutar HSS-a, pozicije vodstva i predsjednika Mačeka, broj izvora ove vrste je napadno deficitaran u odnosu na djelatnost ostalih organizacija HNP-a.

Dok su organizacije pokreta poput obiju »Sloga« ili HRS-a bile ustrojene već u prvim godinama djelovanja HSS-a, sa Zaštitom to nije slučaj. Čak je teško utvrditi kada stvarno počinje njeno djelovanje. Zaštitari su, npr. pred izbore 1935. godine, kao pripadnici »poluvojničkih organizacija«, noseći jednoobrazne šešire sa vrpcom ispod podbratka,¹⁾ bili u funkciji koja će naknadno, na specifičan način, biti i sankcionirana. Ponajviše stoga što se sredinom tridesetih godina »politički život i dalje odvijao u znaku veoma teških su-

¹⁾ *Politika* od 10. 9. 1980, str. 16. Ako se može govoriti o uniformi onda je to često bila narodna nošnja i obično seljačko odijelo. Uniformni dio odjeće je šešir. Na njemu se nosila značka — negdje u reveru hrvatski grb i slova HSZ. Osim komandi Zaštita je imala pozdrav (»Vjera u Boga«) i odzdrav (»Seljačka sloga«) — Konjhodžić Mahmud, Seljački pokret u Hrvatskoj. Zagreb 1940, str. 108.

koba, zbog čestih napada vladinih organa na opoziciju, a i drugih motiva«, HSS je 1935. godine osnovao Hrvatsku građansku i Hrvatsku seljačku zaštitu.²⁾ Imajući na umu kako su, inače, provedeni izbori u Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, kakva je bila pozicija opozicionih lista (HSS-ovci su bile, uglavnom, tako tretirane), bez obzira kako ih nazivali, može se zasigurno pretpostavljati da se, u stvari, radilo o pretećama i kasnije nelegalnih »zaštitnih« organizacija HNP-a. Nedugo nakon prvih vijesti o pojavi i djelovanju »zaštitara«, učinjeni su prvi koraci ka njihovom organizovanju.

Povjerljivom naredbom od 22. aprila 1936, vodstvo HSS-a sankcioniralo je zaštitne organizacije Stranke koje su se na selu nazvale »Hrvatska seljačka zaštita«, a u gradu »Hrvatska građanska garda«.³⁾ Do osnivanja Zaštite došlo je 1936, »u vrijeme kada je u hrvatskim selima bilo političkog terora od strane vlasti«, pa se na taj način »organizirano seljaštvo suprotstavilo tom teroru koji je dolazio odozgo i suzbilo ga odmah u početku«.⁴⁾ I nakon nekoliko godina postojanja, ne baš precizno, ali, ipak, određeno se tvrdilo da je »prije četiri godine (1936) osnovana Hrvatska seljačka zaštita u svim (podvukao T. I.) hrvatskim kraljevima«. Činjenica je da je »ova organizacija osnovana i u onim kotarevima izvan banovine Hrvatske gdje živi većina Hrvata, (spac. T. I.), kao i tamo gdje su Hrvati podjednako zastupani kao i Srbi« ima posebno značenje za proučavanje djelatnosti Zaštite, podrazumijevajući tu i bosanskohercegovačke prostore.

Njeni osnivači su se rukovodili željom »da zaštite naš (hrvatski m.o.) narod koji se našao u takovoj političkoj situaciji, da je bio prepušten sam sebi, jer nije uživao ni kakove potpore od organa javne sigurnosti, koji su bili dužni da mu pružaju zaštitu«. Svrha joj je, po osnivačima, bila zaštita »svojih života, kao i života najbližih, i svoje imovine«.⁵⁾

Nadležna vlast u Zagrebu nije ni Zaštitu, ni Gardu odobrila pravila, tako da su im status i djelatnost stalno bili ilegalni. Ove organizacije dijelile su, zapravo, sudbinu izborne organizacije HNP-a — HSS-a. Kao što se zna, HSS je, zbog formalnog zakonskog nepriznavanja, dugo tretirana kao »bivša« stranka. Budući da su »zaštitaru« i »gardisti« otpočetak djelovanja bili u funkciji izborne organizacije HNP-a, na njih su se odnosila i sva uputstva i objave koje je vodstvo HSS-a upućivalo narodnim zastupnicima ili samim organizacijama. Od prvih pominjanja (maj 1935) do ustrojstva (april 1936) prošla je godina dana, ali ni u narednim mjesecima nisu zabilježeni

²⁾ Dr Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb, Školska knjiga 1985, str. 25.

³⁾ Arhiv Jugoslavije, Beograd, *Zbirka Milana Stojadinovića* 37-14.

⁴⁾ Konjhođić Mahmud u knjizi reportaža »Seljački pokret u Hrvatskoj«, u odjeljku »Kako je organizovana 'Hrvatska Seljačka zaštita'«.

⁵⁾ *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

slučajevi djelovanja »zaštite« i »garde«. Prema izvještajima upućivanim u Beograd iz krajeva u kojim se mogla očekivati djelatnost »zaštitara« (zbog brojnosti hrvatskog življa, razvijene mreže organizacija HSS-a — primorska banovina), »do kraja prošle 1936. nije (se) nigde pojavljivala otvoreno akcija 'Hrvatske zaštite' u javnosti, a niti zapažala npr. u javnim nastupima, vežbama, pa ni u kakvoj zasebnoj naročitoj akciji (spac.) T. I.). S obzirom na gotovo apriorno negiranje djelovanja Zaštite, koje se ograničava na »otvorene« akcije i »javne nastupe«, očito se radilo o ilegalnom, neupadljivom i dobro kamufliranom djelovanju. Zagovaranje na skupu HSS-a (u Splitu 7. decembra 1936) »hitnog organizovanja te organizacije« (Zaštite — m.o.), prije je primjer naporâ ulaganih u organizacioni rast bilo kojeg od brojnih segmenata HNP-a, nego potvrda neorganiziranosti Zaštite ili Garde, ne samo u tom dijelu zemlje. Nivo organiziranosti »zaštitara«, u tom periodu, podrazumijevao je postojanje izolovanih organizacija, ili samo spiskova članstva.⁶⁾ Prema izvještajima žandarmerije, koji se odnose na posljednja dva mjeseca 1936, proizlazi da je otkriveno postojanje te organizacije i u bugojanskom srezu. Prema obavještenju ispostave u G. Vakufu s početka 1937, u selu Voljicama otkrivena je organizacija Zaštite sa spiskom članova, koja »uz predsjednika i 4 člana odbora ima 36 članova redovnih i to mladića u starosti 20-30 godina...«. Slučaj iz bugojanskog srca višestruko je zanimljiv, jer se radilo o (na području primorske banovine) »prvom slučaju« registrovanja postojanja organizirane »Hrvatske seljačke zaštite«. Vijest da u pomenutom selu »zaista postoji organizovana« HSZ potvrđena je »po zvaničnim organima, dok su svi raniji izvještaji slati po iskazu povjerljivih ljudi...«. Višestruka specifičnost organizacije HSZ iz Voljica proizlazila je iz karaktera njene veze s »izbornom organizacijom« HNP-a — HSS-om. Neka njena obilježja (spiskovi, zastave, natpisi) navodila su, pa i sada navode na zaključak da se, možda, radi o »omladinskoj organizaciji HSS-a«, jer su svi imenovani bili starosne dobi do 30 godina.⁷⁾ Da li zbog izjave jednog od tamošnjih aktivista,⁸⁾ inimiziranja pokreta, ili, čak, poistovećivanja »zaštitara« s omladinskom organizacijom HSS-a, u tom istom izvještaju, u kome se kategorički i nedvosmisleno potvrđuje postojanje organizovane »Hrvatske seljačke zaštite«, istovremeno se iznosi i sumnja da je nešto što liči na HSZ zaista i oformljeno. Prva kon-

⁶⁾ Bez obzira na to što je broj organizacija Zaštite u odnosu na ostale dijelove pokreta bio manji, a sastav malobrojniji, čini se da je to bila formacija »u kojoj seljaci učestvuju radije nego ma u kojoj od ostalih organizacija pokreta« (kao bilj. 4).

⁷⁾ Pronađeni spisak imao je na poleđini napis u obliku pečata: »Izborna kancelarija dr Mačeka — Bugojno«, a zastava pronađena kod Juraja Mikulića sadržavala je napis — poznato geslo HSS-a — »Vjera u Boga i seljačka sloga«.

⁸⁾ Pomenuti J. Mikulić u razgovoru (11. januara) »nije hteo priznati nikako da je izvršena i organizacija o kojoj je reč«. ABIH KBUDB 1937/Pov. DZ, 691 (F/3).

statacija o postojanju organizacije HSZ jednostavno je negirana eksplicitnom tvrdnjom da »ovde (u Voljicama — m. o.) nisu u pitanju organizacije Hrvatske seljačke zaštite kao takve i kao nešto samostalno već je ovde sprovođenje organizacije Hrvatske seljačke stranke...«. Da bi zabuna bila još naglašenija, pretpostavlja se da »gde god se organizuje ova zaštita u nju će se upisati 90% omladine« i ocjenjuje se da se u pomenutom slučaju, ipak, »radi o omladinskoj partijskoj organizaciji bivše HSS...«.⁹⁾ Navedeni primjer kontradiktornih ocjena zvaničnih izvjestilaca s terena pretpostavljenoj vlasti o (ne)postojanju »omladinskih«, političkih organizacija HNP-a, tj. HSS-a ili, pak HSZ (s područja bugojanskog sreza), pokazuje i potvrđuje koliko je sa sigurnošću teško ocijeniti da li se radi o zaštitnoj ili političkoj organizaciji HNP-a (tj. o HSZ ili HSS). Prve vijesti o osnivanju HSZ, iako očito protivvrječne, navode na zaključak da se uloga HSS-a, od vodstva u Zagrebu do postojećih ili novoosnovanih (i omladinskih) organizacija, potvrđivala i u ovom obliku djelovanja HNP-a. Ne samo zbog tih »prvih« vijesti, nego i zbog ilegalnog karaktera HSZ, ne bi se moglo, niti trebalo govoriti o organizacijama »zaštitara« u klasičnom smislu, tj. dijelu HNP-a s formalnim oznakama sličnih organizacija posebne namjene (obiju »Sloga« ili HSS-a). Od samih početaka osnivanja, ilegalni karakter »zaštitnih« organizacija HNP-a i specifičan tretman sve manje »bivših« organizacija HSS-a,¹⁰⁾ koje vlast, ipak, sve više tolerira, uzrokovali su defitarnost podataka o ovoj djelatnosti HNP-a uopšte, pa i u Bosni i Hercegovini.

Poluvojničko obilježje Zaštite ispoljavalo se i kroz ustrojstvo njenih jedinica, koje su sačinjavali: roj: (odred), vod, satnija, pukovnija, a posebnu formaciju činio je svaki srez za sebe, znači svaki rejon (kraj) i cijela organizacija.

Na čelu Zaštite nalazio se vrhovni zapovjednik. Po rangovima su slijedili: general (nadzornik rejona), pukovnik (nadzornik sreza), zapovjednici pukovnije, brigade, bataljona, satnije, voda i roja. Podoficiri su bili zapovjednici roja (rojnici).

U svom sastavu »Seljačka zaštita« imala je konjicu, bicikliste i pješadiju.¹¹⁾

Da je i na početnom nivou organiziranog djelovanja Zaštite i Garde vrhuška HSS-a ili HNP-a bila i te kako eksponirana, na sličan način kao i kod »Seljačke«, »Gospodarske sloge« ili HRS-a, potvrđuje i činjenica da je tzv. »vježbenik« što su ga »zaštitari« koristili izdao

⁹⁾ *Ib.*

¹⁰⁾ Područni organi i da su htjeli saznati nešto više o preporuci »odozgo« bili su »oslobođeni« tog napora. Iz Ministarstva unutrašnjih poslova sugerirano je u povodu vijesti o djelatnosti zaštitara na području primorske banovine da »ne bi bilo zgodno prikupljati podatke o broju članova, zato što se do njih teško dolazi, te bi izgledalo, da se pojedinci i cijela ta Mačekova partija teroriše...« ABiH KBUDB 1937/Pov. DZ, 691.

¹¹⁾ Konjohodžić o.c., 108.

dr Maček lično. Ta brošura sadržavala je »sve komande za vežbanje organizacije 'Hrvatske seljačke zaštite' počev od jedinične, pa zaključno četne (satnijske) obuke«.12)

Praktično, startovalo se dosta skromno. U začetku organiziranja, pored tu i tamo ustrojenih organizacija, postojala je institucija tzv. »redatelja«. Slično kao i kod nekih drugih političkih partija, bile su to, očito, osobe od povjerenja vodstva HSS-a ili HNP-a, sposobne »da kod svake političke ili društvene priredbe« pristaša HSS-a održavaju red, štite organizatore i učesnike od nepozvanih ili neprijateljski nastrojenih lica, odnosno grupa. Da im je funkcija bila strogo »zaštitna« vidljivo je iz onovremenih ocjena da se djelatnost »redatelja« »inače... ni u kojem drugom obliku nije ispoljavala«.13) Rijetki i šturi podaci o počecima organizacionog ustrojstva i djelatnosti Zaštite i Garde pružaju malo elemenata za bliži uvid u njihovo postojanje i djelovanje u Bosni i Hercegovini. Kontroverzni podaci o prvim organizacijama ovog segmenta HNP-a na tlu Bosne sami po sebi nameću pojačanu dozu opreznosti. Svaki drugačiji prilaz mogao bi proizvesti iskrivljenu sliku stvarnosti. I pored svega pomenutog, jedna posredna ocjena dr Mačeka o teritorijalnoj rasprostranjenosti i brojčanoj snazi »Hrvatske seljačke zaštite« čini se prenatlašenom, posebno s obzirom na vrijeme na koje se odnosi, njen karakter i tretman od strane vlasti.14)

U prvim ocjenama cilja osnivanja i svrhe djelovanja Zaštite od strane najkompetentnije ličnosti, dr Mačeka, naznačen je njen antikomunistički karakter. Vlasti, i pored njenog ilegalnog statusa, tada nisu poduzimale ništa što bi joj ometalo dalji razvoj, jer su stajale na stanovištu »da je to protiv komunista«. Maček je to i sam potvrđivao, dodajući »ali i protiv četnika itd«.15) Ono »itd« trebalo je, valjda, da se proširi u praktičnoj djelatnosti.

Vodstvo HSS-a je početkom 1937, polazeći od toga da »Hrvatska seljačka zaštita« po zadatku, organizacionom sastavu i djelatnosti predstavlja »ustanovu posebne vrste«, koja nije vlastima ni prijavljena, niti od vlasti odobrena, potvrdilo njenu podređenost »izbornim organizacijama« HSS-a. Iz te subordiniranosti proizlazilo je

12) AJ, Zbirka Milana Stojadinovića 37-14.

13) *Ib.*

14) Na upit bivšeg austrougarskog oficira u mirovini Sabljaka o mogućnostima revolucije u hrvatskim krajevima, dr Maček je odgovorio »da će to biti boljševička revolucija« »i to najdalje za 2 godine« (1938 — m.o.), ali nju u Hrvatskoj isključuje. U vezi s namjerama vlasti da se obezbijede od eventualnih komunističkih prvomajskih manifestacija, Maček je dodao: »Ja sam odmah počeo organizirati sela i za 1. V sva su hrvatska sela imala svoje straže... Sva su sela organizovana u rojeve, vodove, satnije itd. I ma tako organiziranih 150 hiljada ljudi. To je Hrvatska Seljačka Zaštita. (spac. T. I.) — kraj lipnja i početak srpnja 1936. Sabljak dru Trumbiću — prema: *Boban*, Maček i politika HSS 1928-1941, I, str. 403-404.

15) *Ib.*

da njeni članovi »imadu da u svemu 'izvršuju naloge presednika mesnih, općinskih i kotarskih izbornih organizacija'. Formalno, s aspekta djelovanja HSS-a ili pokreta HSZ-a, Zaštita je uključena u politički organizacioni sklop izborne organizacije. Zadaci koje je Zaštita trebalo da obavlja, sami po sebi, navodili su na razmišljanje o suštini veza s vodećom snagom pokreta — HSS-om. Radnje kao što su suzbijanje terorista, komunista, elementarnih nepogoda, te vanjske manifestacije i unutrašnje djelovanje (»vežbe po rojevima, vodovima, satnijama i četama, doglasna služba, sabiranje na zbirališta, određivanje patrola, legitimisanje stranaca, hapšenje zločinaca itd.«), bilo je to odmah jasno, »nikako« nije bilo moguće dovesti »u sklad sa izbornim poslovima« HSS-a. Štaviše, po nekim radnjama Zaštita se stavlja u funkciju vlasti, a po nekim izvan ili iznad nje. To je bila ona »differentia specifica« Zaštite kao posebne ilegalne, poluvojničke organizacije HNP-a u odnosu na slične oblike djelovanja drugih političkih partija.

Budući da je vodilica pokreta, HSS i dalje bila formalno — pravno ilegalno (po postojećim pozitivnim zakonima — član 13 — Zakona o udruženjima rad joj nije odobren), a »zaštitna« organizacija pokreta s njom bila povezana na drugi način nego ostale organizacije pokreta, Zaštita i Garda su tokom 1937. i dalje bile ilegalne. Bez obzira na različit status organizacija HNP-a u društvu i karakter veza sa HSS-om, vodstvo na čelu s Mačekom opštilo je s vodstvima ostalih »grana« pokreta na jedinstven način, između ostalog, raspisima, cirkularima. Tolerantni stav vlasti prema svim ostalim, osim izbornoj organizaciji i odbrambenoj Zaštiti, davao je posebno značenje aktima što ih je HSS upućivala na adresu »Seljačke zaštite« ili, kako se ponegdje govorilo i pisalo, »straže«.

Povjerljivi cirkular vodstva HSS-a od 25. januara 1937. godine, koji se odnosio na pojedine organizacije HNP-a, sadržavao je posebno poglavlje koje je obilovalo tolikim brojem informacija o »zaštitnoj odbrambenoj« organizaciji da ga treba detaljnije obraditi. Polazeći od organizacione rasprostranjenosti, ocijenjeno je da HSZ »nije provedena svagdje onako, kako bi to odgovaralo uputama«. Zagovaralo se da svaki odbor kotarske organizacije povede brigu »da se u Kotaru doista osnuje HSZ u svakom selu«. Šarolikost je bila opšta. U nekim krajevima, u njene redove primljeno je više ljudi nego što je bila kvota (petina izbornika), a drugdje je provedena »slabo ili nikako«. Cirkularom je zagovarano »da ni jedna satnija nema više od 150 ljudi«. Uopštenost podataka ne omogućava njihovo lociranje u određeni kraj, ali su zato pojave karakteristične. Bilo je krajeva gdje su »ne samo prevetliku, nego jedinu važnost« zaštitari polagali »na razne parade šta nikako nije svrha HSZ«. Iako su »vježbenikom« predviđene sve radnje u rojevima, vodovima ili satnijama, nije se insistiralo toliko na vježbanju u ovim formacijama, koliko na načinu i efikasnosti sakupljanja na određenom mjestu. Drugi dio poglavlja,

koji se odnosi na dužnosti HSZ, sadrži detaljne elemente djelatnosti, na osnovu kojih se može sagledati prava uloga »odbrambene organizacije«. Iako bi trebalo znati šta se od predviđenih dužnosti u kojem kraju i sa kakvim efektima stvarno i obavljalo, ovlašni uvid ukazuje na potencijalne mogućnosti Zaštite da na sve oblike života jednoga mjesta ima upliv, da ih kontrolira. Revno se pazilo »da u selo ne dođu razni ljudi koji bi mogli učiniti štetu ili imetku seljačkog naroda ili inače smetati mir«. Lica koja su se brinula za efikasnost Zaštite, s naglašenom ozbiljnošću su upozoravana da ne bi trebalo »pustiti s oka ... razne agitatore« koji »s bilo kojeg razloga dolaze u sela da prave smutnje ili šire razne vijesti, novine, letke i sličio što nijesu u skladu sa hrvatskim seljačkim pokretom«. Bilo kakav propagandni materijal (novine, knjižice, letke) pristaše su, prema cirkularu, smjeli da primaju samo preko mjesnih opštinskih ili kotarskih organizacija. S obzirom na to da su, u ovom periodu, mjesta naseljena Hrvatima pohodili izaslanici »Gospodarske«, odnosno »Seljačke sloge«, predviđeno je da oni dobiju posebne upute, »kojima se imadu i oni, kada dolaze u narod, prijaviti kod predsjednika kotarske ili barom občinske organizacije«. Ukoliko se neki stranac pojavi u selu, a članovi HSZ se nadziranjem uvjerali u njegove »nepoštene namjere«, trebalo ga je uhiatiti i predati opštinskom poglavarstvu. U tom cilju, članovi Zaštite bili su obavezni da po »tačnom ustanovljenom redu drže u selu danju i noću stalnu patrolu«. Objekti posebne paske »zaštitara« bile su željezničke stranice, a diskretno su praćeni oni koji su silazili s voza. Sličan tretman kao i stranci imali su po selima i ljudi lošeg vladanja.

Način djelovanja organizacija i pojedinaca HSZ bio je tajnovit, takoreći konspirativan (zovke, ugovoreni znaci), vlastima teško uočljiv, a često i nedostupan. Pored činjenica da su Zakonom nepriznate djelatnosti HSS-a praktično bile, ipak, tolerirane, a HSZ ilegalne, insistiranje na »onim radnjama i vežbama koje ne izazivaju vanjski efekat već učvršćuju unutarnju strukturu, disciplinu i spremnost za svaki momenat, a u tom cilju služi se tajnim sredstvima sporazumijevanja«, svakako je dodatni razlog da je aktivnost bila vrlo često van domašaja vlasti.

Suočeni više sa pretpostavkom ili predviđanjima nego s realijama o djelatnosti HSZ, viši organi vlasti su razradili čitav sistem mjera kako bi se ta djelatnost onemogućila. Zavisno od mjesta središta odgovarajuće »zaštitne« organizacije, na razgovor je pozivan predsjednik »izborne« organizacije, znači HSS-a i to ili mjesne, ili opštinske ili kotarske. Iako je u te razgovore i ubjeđivanja o »zakonskoj nedopustivosti opstojanja takve organizacije« trebalo da bude uključivan i predsjednik organizacije HSZ, naglasnik je bio na mjerama koje je trebalo da preduzimaju oni odgovorni iz redova »spiritus movensa« čitava aktivnost u pokretu — HSS-a. Nerijetko su odgovorni iz Zaštite dosta providno svoju aktivnost pokušavali da pravdaju ri-

ječima »da oni ne rade po svojoj volji već po naređenju iz vodstva...«. Neuvažavanje usmenih poziva i opomena izazivalo je izdavanje pismenih odluka o zabrani djelovanja zaštitnih organizacija. Negativan odnos »uprava organizacije i članstva« prema ovakvim pismenim odlukama imao je za posljedicu da je svaki konkretan slučaj djelovanja »zaštitara« novčano kažnjavan. Produžavanje djelatnosti ove vrste moguće je bilo tek nakon uputstava banskih uprava. »Skala« mjera vlasti bazirana na odlučnosti, ali i zakonitosti, te taktičnosti njenih organa, primjenjivana na način da nijedan postupak ne dobije vid proizvodnog šikaniranja ili progona iz političkih razloga¹⁶⁾ reperkutirala se, ne samo po HSS, nego i po HSZ na pozitivan način — ilegalnost postojanja je, ipak, omogućavala da vlasti toleriraju djelatnost.

Na području drinske banovine, »prema prikupljenim podacima od područnih vlasti«, upravo u ovo vrijeme (februar—mart 1937) organizacije Hrvatske seljačke zaštite »ne postoje«. Da li ih nije bilo zato što nisu osnovane, ili zbog toga što se nije ni moglo zapaziti »da se radi na osnivanju istih«¹⁷⁾ — ostaje da se pretpostavlja. S druge strane, predsjednik vlade, dr Stojadinović, istovremeno je bio obaviješten kako se ova organizacija u tolikom opsegu »sprovodi po selima« da unosi u »vojne krugove nepoverenje«. S obzirom na negativne reflekse u vojsci i reperkusije oko priprema hrvatsko-srpskog sporazuma (tj. HSS i još nepoznatog predstavnika druge, srbijanske strane), izvjestilac je bio mišljenja »da bi bilo dobro da se zaustavi dalje organizovanje i ne daje tako veliki značaj ovoj organizaciji«. Poređenjem ovog izvještaja s ocjenom koju je tim povodom dao sâm dr Maček, može se steći približno realna opšta slika razvoja i djelovanja HSZ. Iako njene organizacije nisu otkrivene u Bosni i Hercegovini, oni koji su na tom poslu bili angažirani nisu mogli svojoj djelatnosti davati smjer ili ton drukčiji od onog kakav je HSZ imala u Hrvatskoj. Zacijelo se to nije odnosilo na opseg njene rasprostranjenosti,¹⁸⁾ nego na njen naglašeni antikomunistički karakter, naglašavan po dva puta u jednom te istom izvještaju. Tim objašnjenji-

¹⁶⁾ AJ, *Zbirka Stojadinović* 37-14 (Kraljevska banska uprava primorske banovine — Upravi policije Split od 2. 3. 1937).

¹⁷⁾ ABiH *KBUDB* 1937/Pov. DZ, 691 (F/1); *KBUDB* — *MUP* od 26. 2. 1937; Ban vrbanske banovine obavještavao je predsjednika vlade, u vezi s njegovim pismom od 9. 2. 1937, da se na teritoriji povjerene mu banovine »za sada ne osniva i ne širi Hrvatska seljačka zaštita« — Arhiv Jugoslavije 37-14.

¹⁸⁾ Premijerov izvjestilac i vođa HSS-a, svaki iz svojih razloga, bili su jedinstveni da se mreža »Hrvatske straže«, tj. zaštite toliko raširila da prevazilazi okvire i ciljeve namjene. U razgovoru (dr Boban pretpostavlja s Draganom Protićem, šefom Stojadinovićevog kabineta) dr Maček je nekoliko puta naglasio »da su organizatori te Straže preterali i da su negde cela sela ušla u organizaciju, da je to glupo i razume da to izaziva poduzrenje...«. AJ, *Zbirka Stojadinovića* (F/20-3); kod Bobana: Maček i politika HSS I, 267.

ma predsjednik Maček je, takođe, isticao svoju presudnu ulogu i u HSS-u i u Zaštiti, HNP-u u cjelini. Ističući da su organizacije Zaštite »samo organizacije za suzbijanje komunista i frankovaca«, on je Stojadinovićevom emisaru eksplicite izjavio: »ja sam sad stao na put da se to više ne širi... Ja sam ih već pre neki dan restringirao...« (spac. u tekstu, a podvukao T. I.). Ostajući odlučno pri prvobitnom opredjeljenju da će se »zaštitne organizacije« HNP-a »ograničiti na njegov prvi cilj da čuvaju sela od frankovaca i komunističkih agitatora«, smatrao je i zagovarao da je »za to dovoljno da bude po nekoliko članova u svakom selu«.19) Dijapazon djelovanja bio je uvijek širi nego što bi se zaključilo po nekim pojedinačnim ocjenama, pa dolazile one i od samog Mačeka. I na selu i u gradu zaštitari su svoju djelatnost zasnivali na odbrani od svih opasnosti po HNP, bilo s lijeva (komunisti), bilo s desna (četnici), ili iz sopstvenih Hrvatskih redova, ili od strane službenih organa (žandarmerije). Ubrzo nakon ovih obavještenja i izjava, ministar unutrašnjih poslova dr Korošec zabranio je rad »ilegalnih organizacija u okviru HSS (Hrvatska Seljačka i Građanska zaštita), ali je sve ostalo na riječi i vlada se nije odlučila da pređe u akciju protiv tih organizacija«.20)

Zaštitno-odbrambene organizacije u gradskim sredinama počele su da se stvaraju krajem 1937. godine. Oko njihovog ustrojavanja veo tajnovitosti bio je još prisutniji nego kada je u pitanju bilo selo. Prvi podaci vrve od neodređenosti. Njihovo porijeklo je neizvjesno, baš kao konstatacije poput one da pristalice opozicionih grupacija »spremaju po gradovima osnivanje tzv. 'Hrvatske garde'«. Pretpostavljalo se da se radilo o organizacijama koje bi imale biti »pandan Hrvatskoj seljačkoj zaštiti, a izvjesno je da osnivanje ovakve organizacije nije odobreno...«.21)

Svaki od rijetkih, šturih i uopštenih tragova o HSZ je interesantan i značajan, pogotovo ako dolazi od prvog čovjeka HSS-a, odnosno HNP-a. U kompleksu brojnih i složenih unutrašnjopolitičkih pitanja Kraljevine Jugoslavije, pozornost raznih krugova, i unutar-njih i vanjskih, privlačila su ona vezana za HSS, a od tih iz domena djelovanja Hrvatske seljačke zaštite. Podaci kojim su ti krugovi operirali navodili su na zaključak da »Hrvatska seljačka stranka organizira

19) *I b.*

20) Iz izvještaja njemačkog konzula u Zagrebu, povodom dolaska Mačeka u Beograd — avgusta 1938 — inače podatak se odnosi na period prije godinu dana, tj. ljeta 1937 — prema: Boban o.c., 351. Naredba dr Korošca sredinom 1937. da se organizacije zaštite raspuste prouzrokovala je »preorganizovanje Zaštite po selima koristeći vatrogasna društva«. — H r a b a k dr Bogumil, Rad Partije na selu u Hrvatskoj 1937-1941, *Zbornik Historijskog Instituta Slavonije i Baranje*. Slavonski Brod 14/1977, str. 198.

21) Arhiv Instituta za izučavanje historije radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), VI, Inv. 2005.

svoje vojničke formacije, Seljačku zaštitu, koja ima oružje i vježba na vojnički način... »U razgovoru što ga je vodio sa dr Körbelom, atašedom čehoslovačkog poslanstva za štampu, vođa HSS-a je rekao da se za slučaj nerješavanja hrvatskog pitanja na bazi sporazuma od 8. oktobra može očekivati raspad Jugoslavije, a »Mi (Hrvati m.o.) želimo da za takav momenat budemo spremni, i zato imamo 'Seljačku stranku'«. Tom prilikom dr Maček je, pored značajne konstatacije da »to nije formacija koja bi trebala dizati revoluciju«, izrekao nekoliko ocjena i prognoza posebno interesantnih za naredni period.²²⁾ Negiranje i odbacivanje mogućnosti revolucije u Hrvatskoj (vid. bilj. 14) i odricanje upotrebe »straže« u eventualnom revolucionarnom događanju potencira one razloge zbog kojih je, u stvari, osnovana i djelovala (zaštita hrvatskih seljaka od agitatora i svega protivnog idejama i ciljevima HNP-a). Svaku, pa i ovu priliku Maček je koristio da svojim objašnjenjima aktuelizira poznato i dopuni nepoznato. Znalo se da je Zaštita imala zadatak »da se postavi protiv zlih postupaka žandara«, ali je saznanje »da se osveti za svako njihovo bespravljje« podosta govorilo o ingerencijama koje je ovim stavom inicirao Maček lično. To što se stavljala brana djelatnosti naspram »raznih anonimnih agitatora« (čitati — komunista) nije bilo ništa novo u djelatnosti Zaštite, ali je odredba »da danas više ne može u hrvatsko selo doći nitko, koga ne bi primila mjesna organizacija Hrvatske seljačke stranke« potvrđivala izuzetnu spregu odbrambeno — političkih funkcija Zaštite i »izborne« organizacije HNP-a²³⁾ (podvukao T. I.). Do kog stepena se Zaštita uvukla u pore javnog života potvrdio je dr Maček lično, izjavom da ta organizacija »izvršava također i sudsku vlast kažnjavanja«. Prekršitelja se predvodilo »voditelju mjesne Seljačke zaštite, pa premda ga on ne može prisiliti da se podredi njegovoj presudi, ipak ga uvijek poslušaj.«²⁴⁾

Nivo organiziranosti i rasprostranjenosti HSZ potaknuo je dr Mačeka da ovoj organizaciji da i neka obilježja koja će to i zorno potvrđivati. Početkom 1938, inicirao je izradu značaka »Hrvatske se-

²²⁾ Negativno određenje prema revoluciji dopunio je objašnjenjem da bi je, možda i »Dizao ... samo tada ako bi znao da će imati uspjeha«. Očito nespreman da lično ide »na ono polje na kome (je) slab« izjavio je: »... uvjeren sam da se do revolucije doći u Srbiji ako se ne ostvari sporazum od 8. listopada. No tu revoluciju neće praviti Udružena opozicija, nego ekstremni elementi, i to će biti socijalna revolucija«. (spac. T. I.). Vjerovatno se nije radilo o dalekovidnosti, ali je ovim riječima anticipirano ono što se u Srbiji desilo 7. jula 1941. i kasnije — Boban, Dva čehoslovačka diplomatska izvještaja. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2/1973 — 146; Isti, Maček i politika HSS 1928-1941, knj. 1, str. 315.

²³⁾ Ib., 315/6; Dr Hrabak je imao zacijelo jake motive (mada ih ne navodi) kada je pravilno zaključio da »U jednu organizaciju HSS-a (bolje HNP-a m.o.) na selu komunisti nisu mogli prodrati. Bila je to poluvojnička Hrvatska seljačka zaštita...« — Vid. citirani članak, str. 198.

²⁴⁾ Ib., 316.

ljačke« i »Građanske zaštite«, koje su, u skladu s ilegalnim karakterom svoje organizacije, zaštitari nosili s unutarnje strane revera.²⁵⁾

Raznovrsna i sve razgranatija djelatnost pojedinih organizacija HNP-a, mada je realno daleko od proklamiranog, željenog i od strane vodstva HSS-a ocjenjivanog nivoa, polučivala je sve uočljivije one efekte zbog kojih je vodstvo HSS-a i posezalo za njihovim osnivanjem. U uslovima formalno još neodobrenog politički organiziranog djelovanja izborne organizacije, HSS-a, ubrzo nakon osnivanja, kroz raznovrsnu aktivnost (ekonomsku, kulturno-prosvjetnu među seljacima, sindikalnu među radnicima), svaka od pojedinih organizacija pokreta doprinosila je afirmiranju, za njegovo vodstvo primarnog cilja — političkih pozicija među brojnim Hrvatima, svojim sljedbenicima. Tom vodstvu, koje je u pravilu bilo i inicijator njihovog osnivanja i patrom svih akcija, glavnom svrhom djelovanja javljalo se sticanje na drugoj strani, kako se uobičavalo da govori i piše (»begradskoj«, »srbijanskoj« — koja inačica sebe »mandat naroda«), pozicija »respektabilnog partnera u realizaciji politike »sporazuma« oko uređenja zemlje, tj. rješavanja hrvatskog pitanja vis à vis drugih, među Hrvatima od vodstva HNP-a nepriznavanih partnera (komunisti, fankovaca).

Iako osnovana kao ilegalna organizacija HNP-a, kojoj je cilj, prema izjavama njenih vodećih ličnosti, bilo da odbrambenim akcijama štiti i zaštiti Hrvate, sljedbenike politike dr. Mačeka »od terora eksternih elemenata (kako, kada i kako gdje — od »četnika«, »žandara«, do, najčešće »komunista«), protivnika ideja i aktivnosti HNP-a, Zaštita, odnosno Garda vremenom je svojom djelatnošću poprimala atribute svojstvene ostalim »granama« pokreta. U cjelini gledano, »način nastupa i djelanja« ove organizacije naveli su na razmišljanje, pa i zaključke da su u toj djelatnosti sadržani i neki elementi koji izlaze iz okvira njenih prvobitnih ciljeva. Zbog uvjeravanja onih koji su pomno pratili tu djelatnost »da afirmira i potencira politički rad i akciju grupacija koje se sastoje od pristalica bivše HSS i da psihološki djeluju na političko opredjeljenje Hrvata«, već odranije na tom planu eksponirani, ministar Korošec (vid. tekst uz bilj. 20) naredio je, marta 1936, »kompetentnim banovima da ovu nezakonitu organizaciju likvidiraju i da pojačaju nadzor kako se ne bi dopustilo njeno ponovno formiranje i djelovanje«.²⁶⁾

²⁵⁾ Po pozivu predsjednika HSS-a, Blaž Turčin, zagrebački graver, boravio je u njegovom stanu, gdje mu je ovaj iznio svoju zamisao kako treba da izgleda značka 'Hrvatske seljačke zaštite' i 'Hrvatske građanske zaštite'. Koliko je predsjednik Maček bio eksponiran u svemu što se ticalo pokreta ili bilo koje njegove organizacije, potvrđuje i podatak da se izradi značaka pristupilo tek kada je on pregledao skice, »izvršio izvesne korekture i odobrio izradu«. Mada je to sve započeto početkom 1938, značke je trebalo da se nose tek od 16. 1. 1939, osnutkom Hrvatskog sabora u Zagrebu. — AIHRPH, VI, 2026.

²⁶⁾ *Jugoslavenski list* 52,1 od 3. 3. 1938.

Uprkos navedenim mjerama centralne vlasti da preko najodgovornijih instanci onemoguće djelovanje postojećih i formiranje novih zaštitnih organizacija HNP-a, samo u toku jula mjeseca Banska uprava drinske banovine bila je višekratno obavještena od strane sreskog načelnika i Drinskog žandarmerijskog puka o vrlo intenzivnoj djelatnosti istaknutih poslanika HSS-a, usmjerenoj u pravcu osnivanja Hrvatske seljačke zaštite. Istaknuti i agilni zastupnik HSS-a, dr Nikola Ljubičić, poznat po naporima u organiziranju i drugih organizacija HNP-a, početkom jula mjeseca »obišao je sve opštine« fojničkog sreza, »gde se sastao sa predsednicima mesnih odbora biv. H. S. stranke«. Dajući uputstva o tom kako da se što svečanije proslavi rođendan dr Mačeka, fojnički sreski načelnik je bio obaviješten da je Ljubičić »nastojao da se kroz ceo srez provede hrvatska seljačka zaštita...«. Istovremeno su se u ovoj djelatnosti ispoljile neke veoma važne značajke: živa agitacija među katoličkim svijetom da se »svi izjasne kao pristalice HS stranke«, zatim »bojkotuju svi oni Hrvati koji nisu pristalice HS stranke«. ²⁷⁾ Upornost u agitiranju, netolerantnost i isključivost kada su u pitanju interesi HSS-a, ergo HNP-a i na ovom području potvrđuju ocjene i tezu o prisutnosti i značaju političkih faktora u djelatnoj sprezi HSS-a i Hrvatske seljačke zaštite. Da se radilo o svojevrsnoj ofanzivi HSS-a u cilju »osvajanja terena« za Zaštitu, povrdila je aktivnost delegata dr Mačeka, Andrije Pavlića, posjednika iz Karlovca (savska banovina), koji je u mizu mjesta fojničkog sreza (Kreševo, Alagići, Crnići, Kojšinu), »bez znanja i odobrenja vlasti« održao (svugdje uz prisustvo 20-40 lica) sastanke »narodito u cilju osnivanja Hrvatske seljačke zaštite«. Pavlić je u selu Gojevići, u temperamentnom govoru, pozivao prisutne »da organizuju hrvatsku seljačku zaštitu koja treba da vrši teror nad onim Hrvatima koji su uz vladu...«. ²⁸⁾ Održavanje neprijavljenih konferencija HSS-a, agitacija s ciljem osnivanja HSZ navela je određene instance na području sreza Fojnice da preduzmu »potrebne mere opreza«, a svim jedinicama žandarmerije izda naređenje »da se na rad i kretanje pristalica b. HSS budno motri«. ²⁹⁾ Ove prve vijesti o aktivnostima poslanika HSS-a za osnivanje HSZ na području fojničkog sreza posljedica su napora koje je vodstvo HSS-a činilo od juna 1938, s

²⁷⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 524, (F/22); KBUDB 1938/Pov; 3283 (F/4,6); 2883 (F/5).

²⁸⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov., 2883 (F/6); DŽP — KBUDB od 26. 7. 1938. U Gojevićima je bilo 120 prisutnih — Ib., (F/2). Na ovom području, u julu mjesecu, »gostovao« je dr Bariša Smoljan, održavši pred oko 60 lica konferenciju bez odobrenja vlasti; Ib., 2883 (F/2). U dopisu Drinskog žandarmerijskog puka Banskoj upravi drinske banovine, od 26. jula 1938, stoji da je Pavlić sastanke održao u junu mjesecu (dokumenat br. 2883, F/6), a u nešto ranije datiranom dopisu istog adresanta (18. juli) u tekstu je stajalo da je Pavlić bio u svojoj misiji u Fojnici »u drugoj polovici meseca jula« ABiH KBUDB 1938/Pov. DZ, 524 (F/11).

²⁹⁾ ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 524 (F/11); DŽP — KBUDB od 18. 7. 1938.

ciljem da se reorganiziraju njeni odbori i u njih »uđu ljudi koji su borbeniji...«.³⁰⁾ Rezultanta predviđenih aktivnosti u režiji emisara dr Mačeka, pomenutog Andrije Pavlića na području sreza Fojnice, bila je sprovođenje organizacije Hrvatske seljačke zaštite »sa 48 članova čiji je starešina seljak Lovrić Pero iz Banje sreza fojničkog«.³¹⁾ I pored propagandnih i organizacionih aktivnosti, iz dosta mjesta poslani su izvještaji da organizacije HSS-a ne postoje, a u nekim je zabilježeno njihovo djelovanje. Grupe do 20 »zaštitara« vježbale su u dvorištima komande »na levo, na desno«.³²⁾ Tragovi o organiziranosti, prisutnosti ili djelatnostima HSZ i dalje su dosta uopšteni i češće se ne zna na koje se područje odnose, a najčešće su toliko neodređeni da bi se moglo reći da su važili, kao i kad je u pitanju djelatnost ostalih organizacija HNP-a, za sve krajeve gdje je živio hrvatski živalj.

Početakom 1938, poduzeti su koraci oko izrade značaka HSZ, a jula mjeseca iste godine primjećivalo se u »nekoliko zgoda nošenje (naročitih — interpolirano) šešira«. Baš kao i kad je riječ o članovima ili organizacijama HSZ, tako je i pojava tih spoljnih obilježja zaštitara uzimana kao »dokaz da se sprečavanju, izrađivanju i rasturanju istih ne posvećuje potrebna pažnja«. Zaključak kojeg su vlasti na području savske banovine zauzele bio je da se ta praksa »ima svakako sprečiti i onemogućiti strogom i brzom primenom zakona i naređenja«.³³⁾

Kao što je pomcnuto, jednu od prvih istaknutih i značajnih funkcija u odbrambenim organizacijama pokreta obavljali su tzv. redatelji (vid. bilj. 13) koji su održavali red i štitili organizatore, odnosno učesnike od prema njima neprijateljski nastrojenih pojedinaca ili grupa. Posljednji parlamentarni izbori u Kraljevini bili su upravo jedinstvena prilika za angažman zaštitara. Vodstvo HSS-a, ništa ne prepuštajući slučaju, na vrijeme se pobrinulo da organizacije HSZ i njene članove uputi u to šta i kako treba raditi. Prema tim naređenjima, zaštitari su bili dužni da »na dan izbora (budu) prikupljeni u blizini biračkog mesta i ... spremni za svaku akciju«. Sugerirano im je da izbjegavaju sukobe sa političkim protivnicima, »ali ako dođe do izazivanja, tada članovi mora ju istupiti energično«. Koliko interesantne, toliko i simptomatične bile su obaveze zaštitara: »Da prate i kontrolišu rad i kretanje organa vlasti, da znadu gde su ovi i šta rade«.³⁴⁾

Nastup pristaša Mačekove liste, posebno u Hrvatskoj, bio je organiziran i jedinstven. Da se aparat vlasti u krajevima gdje je HSS

³⁰⁾ Ib., F/18.

³¹⁾ ABiH KBUDB 1938/Pov., 3283; F/4 — DŽP — KBUDB od 27. 8. 1938.

³²⁾ AIHRPH, VI, 2009.

³³⁾ Ib., Inv. 2025.

³⁴⁾ Prema: ABiH KBUDB 1939/Pov. DZ, 151 (F/2); MUP — KBUDB od 22. 12. 1938. Pregledana izvorna građa nije pružala autoru podatke da rekonstruirati ili ocijeniti sprovođenje ovih uputa.

bila dobro organizirana držao dosta pasivno, »u velikoj mjeri... pridonijela (je) djelatnost 'Hrvatske seljačke' i 'Građanske zaštite' u toku izbornih priprema i na sam dan izbora«. ³⁵⁾ U slučaju »nepravilnog rada biračkih odbora ili bilo kojeg člana tog odbora, zaštitari su bili obavezni da »odmah istupe i fizički napadnu odbor«. Ono što je prvo upadalo u oči je transformacija djelatnosti ove zaštitne organizacije. Od organizirane snage koja je čuvala, branila, bespogovorno je trebalo da bude pretvarana u faktor obračuna i to onog najprimitivnijeg — fizičkog. Funkcije zaštitara, što je još simptomatičnije, nisu se završavale sa izbornim aktivnostima. Prema citiranim uputstvima vodstva HSS-a, »posle izbora članovi 'Hrvatske seljačke zaštite', trebalo je da se »obračunaju sa svojim političkim protivnicima i nepoćudnim državnim službenicima«. ³⁶⁾ (spac. T. I.). Ova pojava ili proces je izuzetnog značaja za dalju evoluciju ne samo HSZ ili »garde«, nego i HSS-a, pa i hrvatskog društva u cjelini. U akcijama zaštitara sve prisutnije je bilo nasilje. Od strane ne baš HNP-u disponiranih elemenata širene su informacije da »posle izbora ove raspuštene bande koje se negde zovu 'Seljačka zaštita', a negde su bezimene, nastavljaju ovu svoju akciju, uznemiravajući građane«. Već tada i iz tih krugova se pretpostavljalo »da ovo što se sada posle izbora radi ne dolazi kao posljedica naredbi iz pisarne«, tj. dr Mačeka. Pominjanje »bezimenih bandi« i »spontanih akcija ljudi koji smatraju da politika ima bliske srodnosti sa paljevinom, otičaćinom i nasiljem« navodi na razmišljanje da su na hrvatskom selu već bili prisutni elementi koji će uskoro na političkoj sceni postati snaga za sebe. I ranije je Maček lično priznavao da Zaštita ponegdje prelazi granice namjene, ali sada, nakon izbora, ta nezavisnost poprimala je takav karakter da su dijelovi Zaštite akcijama potpuno izmicali kontroli vodstva, što je imalo za posljedicu da dr Mačeku i njegovoj užoj okolini to već nije bilo prijatno. Pretpostavke tih krugova da vodstvo na čelu s Mačekom »izgleda više nema nikakve vlasti nad ovim razularenim terorističkim odredima«, ³⁷⁾ upućuju na zaključak da se na ovom području već neposredno ispoljavao proces koji će usloviti razgraničenje između onih dijelova hrvatskog društva koje, budući već dobrano odijeljeno od klasnog, još nisu bili izdiferencirani na liniji nacionalnoj, odnosno nacionalističkoj.

Nakon smjene u Ministarstvu unutrašnjih poslova, došlo je do promjene u odnosima organa vlasti, odozgo na dole, prema aktivnostima zaštitara. I pored višekratnih upozorenja s terena o opasnim i destruktivnim aktivnostima Zaštite i Gande, Ministarstvo, na čijem je čelu stajao dr Korošec, pa i vlada dr Stojadinovića u cjelini, ispoljili su toliko tolerancije da ta djelatnost i nije bila ugrožena. Pod novonaimenovanim ministrom unutrašnjih poslova, M. Aćimovićem,

³⁵⁾ Boban, Maček i politika HSS, I, 368.

³⁶⁾ Kao bilj. 34.

³⁷⁾ Samouprava br. 859 od 21. 12. 1938; *Ib.*, Boban, o.c., I, 390.

»vršena su hapšenja članova 'Hrvatske seljačke' i 'Građanske zaštite'. Mjere u vezi s brojnim izbornim nepravilnostima poduzimane su ne samo u Hrvatskoj, nego »i u ostalom dijelu zemlje«. ³⁸⁾ Hapšenja zaštitara notirana su i početkom 1939. godine. Bilježila ih je i onovremena štampa. Karakter ilegalnosti bio je u tolikoj mjeri prisutan da je ta štampa, nakon saopštavanja o otkrivanju zaštitara, bila, tako reći, iznenađena. ³⁹⁾

Priznavanje postojanja hrvatskog pitanja pod vladom Milana Stojadinovića dalo je naslutiti, a brojni preliminarni potezi vučeni na obje strane u cilju priprema »sporazuma« već potvrđivali promjenu odnosa prema HSS-u i njenim organizacijama. Proslava rođendana dr Mačeka zorno i u punom opsegu pružila je dokaze tih promjena u tretmanu organizacija HNP-a, pa sljedstveno tome i Zaštite. Na paradi u Zagrebu »kretali su se odredi građana i seljaka u uniformama takozvane zaštite«. Ta spoljna obilježja i istup na ulicama Zagreba svima je pokazivao i potvrđivao da Seljačka zaštita »smije slobodno usred Jugoslavije služiti (se) vlastitom uniformom« i u svakom slučaju prevaziđenim »starim austriskim komandama i honvedskim signalima — trubljom«. Istom prilikom, među ovim odabranim sljedbenicima ideja i programskih opredjeljenja HSS-a i dr Mačeka ispoljile su se neke vanjske oznake, obilježja, te maniri ponašanja koji će uskoro biti svojstveni ultradesnim i reakcionim dijelovima hrvatskog društva. ⁴⁰⁾

Na proslavama organiziranim u čast rođendana predsjednika Mačeka, on lično je, kao u Zagrebu npr., slavljen ne kao vođa partije ili predsjednik političkog pokreta, nego kao suveren. ⁴¹⁾ Istom prilikom, u nekim sredinama, u očekivanju sporazuma ili neposredno nakon njegovog sklapanja održavale su se i potvrđivale takve ideje, opredjeljenja koja s većinom pristaša ili drugim organizacijama pokreta nisu imala mnogo zajedničkog.

³⁸⁾ U izvještaju neidentificirane provenijencije (pretpostaviti je nekog područnog vojnog organa), koji se odnosi na hapšenje pripadnika Zaštite stajalo je: »Prva mera vlade — hapšenje članova Hrvatske seoske zaštite« — proizvela je samo delimično dobar utisak, pošto se tvrdi da to nisu istaknuti članovi, već samo neke sporedne ličnosti«. Arhiv Istorijskog instituta Beograd 22, I/20 od 14. 1. 1939 (prema Boban, o. c., 389, bilj. 89).

³⁹⁾ *Jugoslavenski list* je u br. 11, str. 3, od 13. 1. 1939. objavio noticu da su »organi Uprave policije u Zagrebu otkrili jednu ilegalnu organizaciju pod imenom« 'Hrvatska građanska zaštita'. Tim povodom uhapšeno je 8 lica ... «.

⁴⁰⁾ Članovi motorizovanih odreda na proslavi rođendana dr Mačeka u Zagrebu »nosili su uniforme potpuno jednake onima koje imaju Paveličevi 'ustaše', a neki od njih pozdravljali su u povorci uzdignutom desnom rukom, što je publika pozdravljala sa oduševljenjem«. U povorci učestvovalo je oko 25.000 ljudi »i to listom perifernog stanovništva Zagreba, te seljaka iz svih okolnih ... sela zagrebačkog sreza ...«. ABiH KBUDB 1939/Pov., DZ, 762.

⁴¹⁾ Učesnici proslave su skandirali: »Živio kralj Maček! Živio Predsjednik Hrvatske republike« itd. (slično su hrvatski seljaci rezonovali i nakon 1918: »Stjepan Radić bu kralj u našoj hrvatskoj republici«) Ib., F/12.

Dosta je teško utvrditi ko su, u stvari, među zaštitarima i na selu i u gradu bili oni koji su svojom djelatnošću prezirali kompetencije predviđene činom osnivanja. Može se konstatirati da su u redovima Zaštite već zarana »do jačeg izražaja dolazili bivši austrougarski oficiri i podoficiri, frankovački orijentirani«⁴²⁾ — najprije svojim prisustvom, zatim upotrebom i korišćenjem anahronih simbola, a uskoro će njene organizacije preplaviti duh ultradesnih članova frankovačke orijentacije. Dr Maček je lično uočavao i skretao pažnju na paralelizam djelovanja odbrambenih organizacija i onih zvanično odgovornih za red i mir. Iz Zagreba se javljalo da »građanska i seljačka zaštita vrši u pored o dužnost sa policijom i žandarmerijom...«⁴³⁾ Nakon izvjesnog vremena, bilo je očito da te pojave u redovima zaštitara nisu bile prolazne ni slučajne. Tako dugo očekivan i krupan događaj, kakav je bio Sporazum od 26. avgusta 1939, ostavio je traga i na djelovanje Zaštite, posebno njenih seoskih organizacija. Proces diferenciranja koji je zahvatio brojne segmente što su se do 26. kolovoza nalazili na čelu hrvatskog nacionalnog pokreta »izbacio je na površinu u sve većoj mjeri i druge političke snage, među njima i proustaše. Tako ustaška djelatnost postaje prisutnija ne samo u gradovima, nego i na selu, nalazeći najjača uporišta u redovima Seljačke zaštite«⁴⁴⁾ Incidenti što su se dešavali posljednjih mjeseci 1939, a »koje su izazvala neka lica, a sve pod vidom HSZ«, naveli su vlasti Banovine Hrvatske da upute raspis svim sreskim načelnicima. Da bi se ubuduće izbjegli nesporazumi i »spriječio rad destruktivnih elemenata«, područnim vlastima bilo je naređeno da »odmah pozovu lokalne prvake i funkcionere Hrvatske seljačke (građanske) zaštite« i izdaju im naređenja »da na svoju ruku i samostalno ne smiju poduzimati apsolutno nikakvo uredovanje«. Ostavljena im je mogućnost »da u zlu i nevolji pomažu svoje bližnje«. U slučaju da primijete nešto sumnjivo, trebalo je da »odmah obavijeste organe vlasti koji će dalje uredovati«. Više nego jasno stavljeno je do znanja da HSZ može da bude »pri ruci organima vlasti... ali samostalno uredovanje« se ni u kom slučaju »ne smije poduzimati dok na suradnju ne bi bila pozvana...«⁴⁵⁾ Doček bana u Imotskom odslikavao je, kako stoji u jednom dokumentu, »stanje duhova u nekim sredinama Hrvatske se-

⁴²⁾ Hrabak, o. c., 198.

⁴³⁾ Teško je tvrditi koliko su podaci što ih navodi Bilten »Zbora« bili zagrebačka specifika, a koliko su bili opšta pojava. Ocjenjivano je da su »u slučaju sukoba građanska i seljačka zaštita jače«. Zaštitari su na zagrebačkim ulicama viđeni da »održavaju poredak i vraćaju saobraćajce...«. (!) Dežurna odjeljenja HGZ imala su stan i hranu »i kad su na službi izvesnu naknadu u novcu«. Bilten br. 26, str. 22, od 4. 9. 1939.

⁴⁴⁾ Butić — Jelić Fikreta- Ustaše i NDH, Zagreb 1977, str. 56; Na nužnost distinkcija pojmova »ustaše i frankovci« ukazao je dr Boban u svojoj drugoj knjizi »Maček i politika HSS od 1928-1941« i one bi se s mnogo razloga mogle da ponove i na ovom mjestu, bilj. 172, str. 269. O frankovcima vidi rad F. Jelić — Butić, Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941. *Časopis za suvremenu povijest*, 1-2/1969, 56-58.

⁴⁵⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2064.

ljačke zaštite«.46) Ministarstvo unutrašnjih poslova, suočeno s ovako drastičnim slučajevima antidržavnih aktivnosti, tražilo je od bana Hrvatske Banovine »da se poduzmu sve potrebne mere da bi se istoj stalo na put i za buduće onemogućila«. S više nego ubjedljivim razlozima, zainteresovani krugovi su imali »u vidu opasnost uvlačenja pristalica Pavelića u redove Hrvatske seljačke zaštite«.47)

Već od smrti prvog predsjednika HSS-a nacionalistički eksponirani krugovi u Hrvatskoj (frankovačko-ustaške provenijencije) vrlo uporno su nastojali da se predstave kao baštinici njegovog djela. Iz toga je proizlazio i njihov odnos prema HSS-u, odnosno njegovim organizacijama. Pošto se o identifikaciji ili podudarnosti programa, ciljeva i metoda djelovanja nije moglo ni pomišljati, tim krugovima nije preostajalo drugo nego da se što je moguće više infiltriraju u redove HSS-ovaca. Sve češće i sve više sučeljeno s incidentnim situacijama, vodstvo HSS-a je pokušalo da taj kurs neutralizira, ako ne i otkloni. Iz više razloga, ono, ipak, »nije moglo do kraja obračunati (se) s ustaškim elementima, jer su oni zauzimali niz više ili manje uticajnih pozicija u samoj Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenim različitim organizacijama... kao i u administrativnom aparatu Banovine Hrvatske«.48) Posebno im je, zbog namjene i načina djelovanja pogodovala odbrambena organizacija HNP-a Zaštita na selu i Garda u gradu.

Dok su iz pojedinih hrvatskih krajeva, od vodstva Stranke, pokreta, od strane bana Banovine Hrvatske Ministarstvu unutrašnjih poslova stizale vijesti i činjeni naponi da se djelovanje zaštitara pošto-poto svede u one okvire koje je odredilo vodstvo činom osnivanja, uspostavi i održava tolerantan i obostrano respektiran odnos s vlastima na terenu, iz drugih mjesta ili oblasti se javljalo o sasvim drugačijim pozicijama i ulozi HSZ. Da neki od uopštenih dokumenata i ocjene iz njih nisu bile, niti mogle da budu primjercne svakoj sredini, više je nego jasno, a primjer nužnosti diferenciranog tretmana organizacija Zaštite je onaj iz Mostara. U pogledu uloge vodstva HSS-a, u kontaktima sa zaštitarima na ovom području nije bilo nikakve razlike u odnosu na ostale hrvatske krajeve, jer je on bio »tijesan i stalan«. S druge strane, isticala se lojalnost vodstva HSS-a i HSZ u Mostaru prema sreskoj vlasti, a sličan je bio i odnos s komandom žandarmerije (voda i stanice). Kao s ponosom se ukazivalo na činjenicu da se »do sada nije desio ni jedan slučaj samostalnog uređivanja od strane HSZ...«. Iako ne treba sumnjati u vjerodostojnost te konstatacije, ne bi bilo zgoreg staviti je u kontekst

46) Između ostalog, cijepane su državne zastave, preokretane na hrvatsku zastavu, pjevanje nacionalne pjesme (»crven plavi, u sredini bijeli Hrvatska se od Srbije dijeli«; »Oj Paveliću živila ti ruka koja ubi srpskoga hajduka« i sl.), tukli se između sebe, oslobađali uhapšene pod prijetnjom demobilizacije opštine itd. AIHRPH, VI, 3054.

47) *Ib.*, (2. 12. 1939.).

48) Butić—Jelić Fikreta, Ustaše i NDH, str. 52.

ocjene da »Hrvatska seljačka zaštita postoji, tako rekuć samo na papiru, i to u općinama Žitomislići, Mostar-sela i Široki Brijeg te da se do danas pojavila u Mostaru u organizovanim redovima i pod hrvatsim zastavama (200 lica) samo kod prvog dočeka gospodina Ministra Bariše Smoljana ...«.⁴⁹⁾

Početakom 1940, na snazi su bila »Pravila Hrvatske seljačke zaštite« kao pomoćne formacije HSS-a. Njima je bila određena svrha organizacija, članstvo, omladina HSZ, zapovjedništvo, temeljna načela službe i kazne.⁵⁰⁾ Neveliki broj članova Pravila regulirao je ono što je odavno već postalo realnost unutar HNP-a: ko, kako i gdje treba da djeluje u cilju čuvanja ustavnih prava Hrvatske, suzbijanja hrvatskom seljačkom pokretu protivnog djelovanja i pružanja pomoći u slučaju elementarnih nepogoda. Odranije prisutan poluvojnički karakter Zaštite učvršćivalo je i zapovjedanje koje je »osnovano na bezuvjetnoj podređenosti nižih prema višim i pretpostavljenima« (čl. 7). Mada je pravo upotrebe HSZ imao isključivo predsjednik HSS-a, kao njen vrhovni zapovjednik i to u »izvanrednim prilikama«, predviđalo se da do toga može doći »i u neodgovornim slučajevima, kada javne vlasti ne mogu pravodobno i uspješno zaštititi red, sigurnost i zakonitost ...« (čl. 9).⁵¹⁾ Vijesti iz raznih hrvatskih krajeva sve češće su sadržavale podatke da se Zaštita u gradovima i selima eksponirala kao organ reda i sigurnosti. Njeni organi su, npr. u Zagrebu, krajem 1939. i početkom 1940, saradujući s redarstvom »mnogo učinili za pojačanje sigurnosti«, ali i u »nekim gradovima banovine Hrvatske«. Po selima HSZ je obavljala »redovito samostalnu službu javne sigurnosti«.⁵²⁾

Početakom 1940, u nekoliko većih mjesta na teritoriji Bosne, čiji su srezovi ušli u sastav novoformirane Banovine Hrvatske održani su skupovi, skupštine ili konferencije s ciljem osnivanja Hrvatske seljačke ili Građanske zaštite. U gradovima, na selima, svim kotarima sve je bilo u režiji Hrvatske seljačke stranke. Kotarska organizacija HSS-a u Derventi održala je 21. januara 1940. smotru u prisustvu 1200 — 1300 lica. Glavni zapovjednik HSZ, narodni zastupnik Đuro Đuka Kemfelja »jedini (je) govorio, razloživši prisutnima značaj HSZ, te način na koji se i kako ista organizuje«. Nakon ovog sastanka,

⁴⁹⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2064; Sresko načelstvo u Mostaru — Banskog vlasti Banovine Hrvatske od 15. 12. 1939.

⁵⁰⁾ Arhiv Jugoslavije 14-27-70-683/4; kao i toliko puta do tada, s terena su nadređenim vlastima stizale vijesti da »...HSZ nema svojih pravila sa kojima bi bio regulisan njezin rad, nego ima samo 'vjezbenik' koji je svojevremeno izdao g. Maček«. Navedeni slučaj je višestruko karakterističan. Činjenice da su »Pravila«, ipak, postojala i bila u »prometu«, da su i HSS i HSZ njihovom primjenom bili u ofanzivi; da vijesti sa terena, koliko god bile autentične, ne moraju biti i vjerodostojne, što ukazuje na potrebu, kad god je to objektivno moguće, poređenja, »provjere« dokumenata i — opreza kod korištenja i tumačenja.

⁵¹⁾ Kao prethodna bilješka.

⁵²⁾ *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

»ostali su na užem sastanku samo funkcioneri HSS radi provedbe i organizacije HZ u srezu derventskom...«.⁵³⁾ U Kemseljinom prisustvu održana je u Derventi skupština »radi osnivanja i građanske i seljačke zaštite za uži srez derventski«. Osnivači se, očito, nisu zadovoljavali osnivanjem Zaštite na užem području, nego su za 28. januar najavili skupštinu u Bosansom Brodu, »da bi se ova organizacija protegla na cijeli srez«. U prisutnosti oko 120 lica, skupštinu je otvorio Drago Glamočak, student medicine, komandant građanske i seljačke zaštite na teritoriji sreske ispostave. Komandant za uži derventski srez, Ivan Ćorić, »pročitao je uputstvo (za) organizaciju zaštite« i upoznao prisutne »kakva je dužnost iste«. Josip Cvetković »obrazložio je cilj zaštite i kakvim sredstvima zaštita ima da se služi...«. Interesantno je da se naglašavalo da »ni jedan od tih članova u ovom položaju ne smije poslužiti (se) ničim drugim samo što pravila i uputstva dozvoljavaju«, ali su »komandanti dobili određene ruke (da) kroz sva sela i širi srez... provedu organizaciju i izaberu onoliko ljudi koliko to uputstva propisuju«.⁵⁴⁾

Osnutkom Banovine Hrvatske, reklo bi se, vodstvo HSS-a i HNP-a ostvarilo je, gledajući iz perspektive sopstvenih opredjeljenja, programa i djelovanja, tek prvi korak. Sve ostalo: državu, teritoriju, vodeću snagu HSS — HNP, sa svim legalnim i ilegalnim organizacijama, kao osnovne poluge novoformirane vlasti trebalo je daljom aktivnošću dograđivati. Ulaskom nekoliko srezova Bosne i Hercegovine u sastav Banovine Hrvatske (Brčko, Gradačac, Fojnica, Travnik), ti procesi se odvijaju na dva prostorna plana: prvi i glavni je onaj na području tih srezova, u okviru Banovine Hrvatske, a drugi je u selima i gradovima gdje su postojale seoske, mjesne, gradske i kotarske organizacije HSS-a i organizacije osnovane pod njenim patronatom.

Prema nekim izvorima, »Hrvatska seljačka i građanska zaštita« su organizirane u svim kotarevima Banovine Hrvatske, osim onih koji su ranije bili izvan primorske i savske banovine (Brčko, Travnik). U Derventi su, vidjeli smo, krajem januara izvršene sve predradnje za početak djelovanja HSZ, a sredinom marta je javno pisano da se »sad to radi i u travničkom kotaru«. U kotarevima kao što je travnički, razlika je bila u radu na osnivanju Zaštite na selu i u gradu. »Seljačka zaštita« organizirana je postepeno, a građanska u jednom danu!⁵⁵⁾ Bez obzira na brojne i značajne promjene, koje je sam po sebi uvjetovao mehanizam vlasti Banovine, odnosi između glavne poluge — vodilice pokreta (HSS) — i njenih organizacija su se odvijali u istim relacijama. U Travniku se podređeni odnos HGZ ogledao u tome što su pristupnice njenih članova trebalo da budu

⁵³⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2077.

⁵⁴⁾ Ib., 2079.

⁵⁵⁾ Zapovjednik Zaštite za travnički kotar pozvao je preko 100 građana Hrvata »te im izložio šta je zapravo zaštita i koja joj je svrha nakon čega su prisutni ispunili pristupnice«. *Jugoslavenski list* 61,3 od 13. 3. 1940.

»pregledane od mjesne organizacije HSS«.56) Da želje i realije nisu, ponajčešće, bile u skladu, potvrđivalo se i na ovom području. Prve ličnosti HNP-a travničkog područja (zastupnik Matković, Budimirović i dr.), istina, čine određene napomene u cilju aktiviranja HSZ i ostalih organizacija, ali tek »nakon duge pauze od sedam mjeseci, (tj. formiranja Banovine Hrvatske — m.o.) održan (je) sastanak kotarske organizacije« u prisutnosti pomenutih, zatim »povjerenika Hrvatske seljačke zaštite Petra Perkovića, te 42 predsjednika i podpredsjednika mjesnih organizacija HSS, među njima sedam muslimana«.57)

Prateći djelatnosti HSZ i zbivanja u njenim redovima na širem (hrvatskom) planu, pada u oči jedna vrlo značajna kvalitativna promjena. Dok su u prvoj fazi, nakon osnivanja, praktični potezi vođa i aktivnost baze ovoj odbrambenoj organizaciji HNP-a pribavili epitet da je »poluvojnička«, nakon nekoliko godina, tačnije već nakon prvih pola godine djelovanja u Banovini Hrvatskoj bezodvlačno je ocjenjivano da »Hrvatska seljačka zaštita ima potpuno vojnički karakter...«.58) spac. T. I.). Vodstvo HSZ imalo je dalekosežne ciljeve s aktivnošću članova Zaštite, odnosno Garde. Da bi se djelatnost što efikasnije odvijala u duhu njenog transformiranog karaktera (od »poluvojničkog« do strogo »vojničkog«) i akcijama obezbijedio djelotvoran uspjeh, odlučeno je da se u Zagrebu osnuje časnička škola Hrvatske seljačke zaštite. Škola je ubrzo i otvorena — 10. januara 1940. Učesnici prvog časničkog tečaja, njih ukupno 97, »iz svih krajeva banovine Hrvatske... odazvali su se pozivu vrhovnog zapovjednika HSZ g. Đuke Kemfelje«. Pod vodstvom Zlatka Fabijaneca, zamjenika narodnog zastupnika i nadzornika HSZ, živjeli su »pravim... i potpunim vojničkim životom«.59) »Epizoda« s »časničkom« školom i

56) Ne samo taj završni čin, nego i cjelokupna aktivnost usmjerena u cilju osnivanja HSZ na ovom području nosila je pečat inicijativnosti HSS-a. U toku prve konferencije HSS-a, nakon uspostave Banovine Hrvatske, jedan od prvaka HSS-a, tog područja, Budimirović, u prisustvu preko 500 članova prve i druge mjesne organizacije HSS-a »tražio je da se«, pored ostalih organizacija HNP-a »posveti naročita pažnja seljačkoj i građanskoj zaštiti...«. — *Jugoslavenski list* 56,3 od 7. 3. 1940.

57) *Ib.*, 96,3 od 24. 4. 1940.

58) Ocjena je »izvučena«, zacijelo, na osnovu tvrdnje poput one da su joj »svi članovi podvrgnuti željeznoj disciplini i u svakom pogledu ispunjavaju savjesno svoju dužnost« — *Jutarnji list* od 21. 1. 1940, str. 10.

59) Polaznici prvog tečaja za časnike HSZ, bez obzira na starost, za redovno zanimanje budili su se na znak trubača u 6.30 sati. Na komandu »zbor« su se svrstavali u redove, na »pozor« radili »tjelovježbu« do 7.30. Nakon zajutrnka, u 8.00 je počinjala redovita školska obuka i trajala do 12 sati, nakon čega je slijedio zajednički objed. Do 3 sata bilo je slobodno vrijeme, a nakon toga obuka, pa sat odmora i čitanje dnevnice zapovijesti. Nakon večere i kraćeg odmora, »trubač daje znak za početak« — baš kao u svakoj vojnoj jedinici ili kasanri — *Jutarnji list* od 21. 1. 1940; *Jugosla-*

tečajem samo je eklatantan primjer kursa vodstva HSS-a u pravcu transformacije HZS — jačanje njene »vojničke komponente«. To vodstvo se, očito, nije zadovoljavalo formalnim priznanjem postojanja Hrvatske seljačke zaštite, »hrvatske organizacije po vojnom uzoru«,⁶⁰⁾ koje je Maček isposlovaio prilikom službenog boravka kneza Pavla u Zagrebu sredinom januara 1940. Moglo bi se reći da su naponi za usavršavanje organizacije i djelatnosti Zaštite početkom 1940. bili intenzivirani spoznajom Mačeka i vodstva Stranke da ni vlada ni vojni organi nisu spremni da udovolje njihovim planovima i zahtjevima za drugačiju organizaciju vojske.⁶¹⁾ Iako su i do ovog vremena registrirani slučajevi prekoračivanja kompetencija HSZ, ove promjene su mogle samo da potenciraju taj trend. Istina, vodstvu Stranke i pokreta, dotično dr Mačeku, nije bilo, navodno, prijatno i on je neke pojave, kako je sam rekao, »restringirao« (vid. tekst uz bilj. 19), očito bez većeg uspjeha. Zaštitari su, sve češće, tako revnosno vršili svoju dužnost da su onemogućavali sprovođenje odluke i rješenja područnih zvaničnika. Sredinom marta 1940, »50-60 zaštitara u selu Prelogu, sreza livanjskog (omeli) su sudskog egzekutora i žandarmerijsku patrolu da izvrše sudsku odluku i oduzmu zaplijenjene stvari iz kuće Kasala Bože«. Dosta toga u djelatnosti HSZ uoči i nakon Sporazuma vezivalo se za izbor i početak rada Hrvatskog sabora. Ovom prilikom, navodno, članovi HSZ izjavili su egzekutoru da se mogućnost oduzimanja stvari odgađa do tog čina. Da bi se izbjegao incident (upotreba oružja) i egzekutor i patrola »obustavili su uredovanje i napustili selo«, što je samo za sebe ukazivalo na ulogu i autoritet zaštitara na tom području. Ko je iza svega stajao vidjelo se iz naređenja sreskom načelstvu u Livnu da se »odmah« pozovu »lokalne vođe HSS i HSZ«, narodni zastupnik Čelan, da se isti upozore na naredbu bana, te da sreski u Livnu posreduje kod istih u cilju »da se zakoni poštivaju, a osobito sudske odluke.«⁶²⁾ Organizacije zaštitara pojavljivale su se na nekim skupovima, koje je organizirala HSS, u ulozi učesnika zvaničnog »ceremonijala«. Tako su ministra bez portfelja, Barišu Smoljana, u Stocu dočekali »zaštitari.«⁶³⁾ O sličnim pa i još bizarnijim aktivnostima odgovornih prvaka i vođa HSZ u drugim krajevima (koje su ne samo tangirale, nego narušavale prijeko potreban sklad

venski list 32,3 od 8. 2. 1940; Generalni konzul Italije u Zagrebu, Đovano Gobi, u drugom po redu izvještaju o posjeti kneza Zagrebu, pišući o namjerama Mačeka da učvrsti vlastite pozicije u Banovini, između ostalog »putem bolje organske i tehničke organizacije hrvatskih formacija vojničkog tipa«, javljao je da je »aktualno otvaranje jedne škole s vojnim obrazovanjem za pripremu oficira Seljačke zaštite, uz to još i početno naružavanje same Seljačke zaštite«. — Boban, Maček i politika... II, 160.

⁶⁰⁾ Boban, Maček i politika HSS... II, 159.

⁶¹⁾ Isti, str. 177/178.

⁶²⁾ AIHRPH, VI, Inv. br. 2097.

⁶³⁾ *Jugoslavenski list* 78 od 3. 4. 1940.

odnosa sa vojskom, npr.), obavještavana su, od strane banske vlasti Banovine Hrvatske, sva sreska načelstva.⁶⁴⁾

Promjene koje su izazvane Sporazumom u svim segmentima stvarnosti Banovine održavale su se kako u organizaciji, tako i u djelatnostima Hrvatske seljačke zaštite. Osjećaj da djeluje na »svojoj«, hrvatskoj teritoriji, da brani »svoje« selo i grad bio je onaj faktor koji je vodećim strukturama te zaštitne organizacije, grupama i pojedincima davao i dizao važnost u sopstvenim očima. Uopšte, taj oblik aktivnosti odgovarao je primitivnom shvatanju »zaštitne« funkcije HSZ ili HGZ. Time bi se mogla dijelom objasniti i pojava da su zaštitari članstvo u HSZ, i pored ilegalnog karaktera njene djelatnosti, pretpostavljali nekom drugom obliku djelovanja pokreta. A kada se jedanput okusila vlast, onda je teško bilo kontrolirati granice djelovanja. Koji sve i kakvi su, zapravo, bili motivi promjene mjesta i uloge HSZ, koja je aktuelizirana u drugoj polovini 1940, nije poznato, ali da je bila aktuelna zabilježeno je i na bosanskim prostorima.⁶⁵⁾

Ton promjenama davali su posebno oni pojedinci, grupe i dijelovi koji su sve više i naglašenije zauzimali istaknutije pozicije više u odbrambenoj (HSZ—HGZ) nego u političkoj organizaciji HNP-a — HSS-u. Njihov vojnički habitus (izgleda, duhovna konstitucija, činovi) naglašenije je potiskivao njihovo političko uvjerenje kao članova HSS-a. Vodeće ličnosti tog kruga češće su, nakon 26. 8. 1939. regrutirane među onima koji su svaku pomisao, a kamoli pokušaj dogovaranja (s režimom—vladom, Srbijom, Beogradom) smatrali izdajom njihove »samostalne nezavisne Hrvatske«. U kratkom periodu, HSZ je postala relativno vrlo brojna, sve manje »poluvojnička«, a sve više »vojna« organizacija, u kojoj je krajem 1940. bilo već oko 200.000 pripadnika. U Banovini Hrvatskoj na meti su se našli ne samo razni »nepoćudni« nego i mačekovci, posebno oni koji su imali ma kakvu vezu s komunistima, bilo kao simpatizeri, bilo kao članovi.⁶⁶⁾ Unutar HSS-a započela je složena diferencijacija koja je imala »dvije razine«: u odnosu na samu HSS i »unutar same stranke«.⁶⁷⁾ Val promjena zahvatio je sve organizacije pokreta, koje je HSS neposredno

⁶⁴⁾ Jedan takav slučaj drastičnog prekoračenja kompetencija HSZ desio se na putu Varaždin — Vinica, kada su zaštitari zaustavili dva vojnička kamiona s najvišim oficirima (dva generala, s pukovnikom, majorom i poručnikom) i tražili isprave, odnosno odobrenja za vožnju. Ovaj i slični postupci HSZ ocjenjivani su ne samo kao neoportuni, nego i nedozvoljeni, jer su mogli »da izazovu nepotrebne trzavice i objašnjenja...«. Ib., Inv. br. 2083.

⁶⁵⁾ *Jugoslavenski list* 253,3 od 25. 10. 1940.

⁶⁶⁾ »Teror Zaštite bivao je sve jači saobrazno infiltraciji frankovaca u redovima HSS-a. Upravo tada ta milicija seljačkog pokreta, izrasla je u značajni ne samo represivni nego i politički činilac koji se sve više osamostaljavao u odnosu na vođstvo HSS« — Hrabak, o. c., 198.

⁶⁷⁾ Boban, Maček i politika HSS... II, 178-179.

i direktno osnivala, organizirala i usmjeravala unutar pokreta,⁶⁸⁾ ergo i Zaštitu na selu i Gardu u gradu. Okus vlasti koju su osjetili pojedini zapovjednici jedinica Zaštite natjerao je i samog Mačeka da učini stanovite »napore da organizacije Zaštite podvlasti«.⁶⁹⁾

Uz sve vidnije skretanje udesno od linije na kojoj je i osnovana, s naglašenim fašistoidnim tendencijama (vid. tekst bilježaka 40, 44) što su se u posljednjoj godini dana ispoljile u zaštitnoj organizaciji HNP-a, potenciran je taj kurs, posebno ponašanje, stavovima i izjavom vodećih ljudi HSZ — dr Mačeka i dr Košutića u, zacijelo, kako za hrvatski, tako i ostale jugoslovenske narode, najsudbonosnijem vremenu.

Dok je doskora »vođa« HNP-a, sa svojim najbližim saradnicima, očito, gubio kontrolu nad tim, sve očito manjim razlikama u ponašanju svojih zaštitara i frankovačkih pojedinaca i grupa u periodu njihovog, pod protektoratom nacista, ulaska u Zagreb i nakon proglašenja tzv. Nezavisne Države Hrvatske (10. 4. 1941), odbrambeni redovi HSZ su, uz njihovu i prećutnu i javnu saglasnost, »na pojedinim mjestima pomagali ustašama pri razoružanju nekih jedinica jugoslovenske vojske u bijegu, a nešto kasnije su pripadnici te iste Zaštite aktivno sudjelovali kao 'Hrvatski zaštitni lovci' u akcijama ustaša u Bosni«. Tako je ova osobena organizacija HNP-a više nego i jedna druga, »podređivši se vođstvu ustaša postala srž i prvi oslonac Kvaternik—Pavelićeve strahovlade posle proglašenja NDH«.⁷⁰⁾

* *
*

Formirane kao poluvojničke ilegalne organizacije, Hrvatska seljačka zaštita i Garda imale su u odnosu na HSS i tzv. hrvatski narodni (seljački) pokret specifičnu ulogu. Na početku prve od dvije faze djelovanja, dok ostale organizacije pomenutog neformalnog pokreta nisu počele da djeluju (Seljačka sloga, Gospodarska sloga, Hrvatski radnički savez), njihova aktivnost sadržavala je neke od karakteristika koje su ukazivale na funkciju sličnih organizacija drugih

⁶⁸⁾ Čini se da je u formulaciji dr Boban o djelovanju HSS prije Sporazuma od 26. avgusta 1939, kad se »oko nje okupio širok pokret, u kome je predominantnu ulogu imalo hrvatsko pitanje«, sadržan »lapsus calami«, jer je Maček s vodstvom, mislim, »organizira« i HRSS i obje Sloge i obje Zaštite — Maček i politika HSS... II, 178.

⁶⁹⁾ Zdravko Krnić, analizirajući promjene u Stranci i Zaštiti pred rat, zaključuje da »rukovodeći kadar« Zaštite »povećava vlast«, da su pripadnici Zaštite morali naredjenja zapovjednika jedinica izvršiti »bez pogovora«. Posljedice u metodu rada su evidentne, pa se »Metod političkog uvjeravanja sve više potiskuje i u HSS, a zamjenjuje ga metod naredaba i zapovijedanja«. — Prilog izučavanja društveno političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* br. 6/1968, str. 6.

⁷⁰⁾ *Politika*, od 10. 9. 1980, str. 16.

političkih stranaka (osiguravanje stranačkih skupova). Ubrzo se skala odbrambenih akcija širi, pa se usmjerava ne samo prema ortodoksnim protivnicima s lijeva i s desna (komunistima i četnicima), političkim suparnicima, nego i prema predstavnicima režima (žandarmetriji, državnim službenicima).

Obrazovanjem Banovine Hrvatske, tj. u drugoj fazi, Zaštita i Garda doživljavaju višestruku transformaciju. Kao što matica — HSS — postaje stranka režima, tako se i djelatnost zaštitara početkom 1940. formalno legalizira. Organizaciono usavršavanje Zaštite utiče na sve naglašenije prisustvo vojnih elemenata (pješađijska, konjička, motorizovana i obavještajna odjeljenja). Opšte nacionalno-političko i socijalno stanje sredina u kojima djeluje HSS, odnosno organizacije hrvatskog narodnog pokreta karakterizira sveopšte raslojavanje, a u Zaštiti i Gardi svojevrсна diferencijacija. Elementi nezadovoljni kompromisnom politikom sporazuma (u njenim redovima poznati kao frankovci) toliko uzimaju maha da izmiču samom vodstvu Stranke i dr Mačeku. Tok događaja u Evropi, Jugoslaviji i Hrvatskoj uticao je na proces koji je konkretne sadržine i forme ispoljio uoči i nakon šestoaprilске katastrofe 1941.

Osnivanje, djelatnost, specifična organizacija, namjena i transformacija Zaštite na tlu Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koliko ukazuju na specifiku jedne od organizacija »hrvatskog narodnog pokreta«, još više ukazuju na značaj procesa ne samo unutar HSS-a i markiraju pojavu novog ustaškog pokreta, koji će uskoro aktivno i otvoreno stupiti na scenu zbivanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tomislav Išek

THE CROAT PEASANT DEFENCE AND THE CROAT NATIONAL GUARD — THE TWO HALF-MILITARY ORGANIZATIONS OF THE CROAT PEASANT PARTY

Summary

Conceived as half-military illegal organizations, the Croatian Peasant Defence (Hrvatska seljačka zaštita) and the Croatian Peasant Guard (Hrvatska seljačka garda) had, in relation to the Croat Peasant Party (HSS) and the so-called Croatian People's Movement, a specific role. At the beginning of the first stage of their activity (1935-36), they displayed some characteristics which were common with some other political parties. Soon the scale of defensive actions was widened and directed not only against their orthodox opponents from right and left (communists, četniks), or political rivals, but also against the representatives of the regime (i.e. gendarmierie, state administration).

With the creation of Hrvatska banovina, i.e. the Banate of Croatia, (August 26, 1939), i.e. in the second stage, the Defence and the Guard underwent multiple transformation. Just as the Croat Peasant Party became a regime party, so also the activity of the members of the Defence was formally legalized at the beginning of 1940. The organizational streamlining of the Defence reveals an ever more stressed presence of military elements. The national-political and social state of affairs in places where the Croat Peasant Party was active is characterized by a total stratification, while inside the Defence and the Guard a differentiation sui generis takes place. The elements who were not satisfied with the compromising policy of the treaty (Frankovci) got so self-willed that they ascpared the control of the Party leadership. The sequence of events in Europe, in Yugoslavia and in Croatia affected the process which manifested its concrete form and content on the eve of and after the catastrophe of April 6, 1941.